

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم

موضوع :

عبادت در قرآن و عهد عتیق

کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن

استاد راهنما :

حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمد باقر قیومی

استاد مشاور :

آقای دکتر احمد رضا مفتاح

دانشجو:

سکینه شیاسی

(اردیبهشت ۸۹)

هر گونه بهره‌برداری اعم از چاپ، نشر و تکثیر این پایان‌نامه ممنوع و منوط به اجازه کتبی از دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم

موضوع:

عبادت در قرآن و عهد عتیق

کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن

استاد راهنما:

حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمد باقر قیومی

استاد مشاور:

آقای دکتر احمد رضا مفتاح

دانشجو:

سکینه شیاوسی

(اردیبهشت ۱۳۹۹)

هر گونه بهره‌برداری اعم از چاپ، نشر و تکثیر این پایان‌نامه ممنوع و منوط به اجازه کتبی از دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم است.

جامعة العلوم و معارف القرآن الكريم
كلية التفسير و معارف القرآن الكريم

موضوع الرسالة :

العبادة في القرآن الكريم و العهد العتيق

رساله ماجستير

الاستاذ المشرف:

حجة الاسلام و المسلمين الدكتور محمد باقر

قيومي

استاد المستشار :

الدكتور احمد رضا مفتاح

المحقق:

سكينه شياسى

(١٤٣١ هـ .ق.)

تقدیم به

کریمه اهل بیت، کوثر کویر و قبله همه دل های شیفته ولایت،
آشنای دور و نزدیک و بزرگ و کوچک. دختر هفتمین و خواهر

هشتمین خورشید ولایت

حضرت فاطمه معصومه (س)

تقدیر و تشکر

« أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ »

با تشکر از پدر و مادر عزیزم که زمینهٔ تحصیل و فراگیری علم و دانش را برایم فراهم نمودند و در این راه همواره مشوق اصلی من بوده اند.

و با تشکر از آقای دکتر قیومی که راهنمایی این تحقیق را بر عهده داشتند و با تشکر از آقای دکتر مفتاح که مشاورهٔ این پژوهش را بر عهده داشتند و در تدوین این پژوهش از راهنمایی های مفید آن ها استفاده نمودم.

چکیده

عبادت تسلیم و خضوع در برابر معبود همراه با اعتقاد به الوهیت اوست. در دین یهود نیز عبادت اطاعت از خداوند در تمام اوامر و بندگی ایشان است. عبادت در اسلام و یهودیت گستره ای وسیع دارد و تنها عباداتی چون نماز، روزه و ... را شامل نمی شود؛ بلکه هر کاری که انسان با نیت الهی و برای رضایت خداوند انجام دهد، عبادت است.

عبادت در قرآن و عهد عتیق از جایگاه خاصی برخوردار است و به عنوان عهد و پیمان خداوند با بندگان بیان شده است. توحید عبادی اصلی ترین آموزه های پیامبران الهی و رهاندن انسان از پرستش غیر خداست. بهترین دلیل برای عبادت خداوند در قرآن و عهد عتیق با توجه به صفات و اسماء حسناى خداوند، شایستگی ذات خداوند برای عبادت است؛ هر چند انگیزه هایی چون شکرگزاری از خداوند، ترس از عقوبت و کسب پاداش نیز می تواند دلیل بر عبادت باشد. حقیقت عبادت پرستش همراه با تواضع و خضوع، اخلاص و معرفت الهی است. نیت نیز از بخش های مهم عبادت است و عبادتی که با نیت الهی و اخلاص همراه نباشد، عبادت حقیقی نیست. مرحله کمال عبادت، عبودیت و بندگی خداوند است و هدف از عبادت نیز رسیدن به مرحله کمال و لقاء الهی است. رسیدن به مقام عبودیت و بندگی مطلق و بی چون و چرای خداوند در قرآن بسیار مورد توجه است و بهترین نوع عبادت، عبادتی است که تنها برای رضایت خداوند و با حب و عشق و دوستی خداوند انجام شود. همچنین عبادت با احکام و فضایل اخلاقی رابطه تنگاتنگی دارد. رابطه بین عبادت و احکام در اسلام در اصل نیت خلاصه می شود. احکام عبادی برای این که مثمر ثمر قرار گیرند، باید با نیت خالص الهی انجام شوند. انسان هر چه در جهت رسیدن به مقام قرب الهی و کمال عبادت تلاش کند، فضایل اخلاقی نیز در او رشد کرده تا به والاترین درجه خود برسد. در عهد عتیق آموزه های اخلاقی، اعتقادی و احکام چنان با یکدیگر آمیخته شده اند که قابل تفکیک از یکدیگر نیستند. اما کتاب مقدس از شریعات و مطالب اخلاقی سرشار است و می توان گفت عبادت با احکام و اخلاق در این دین نیز رابطه تنگاتنگی دارد و رعایت احکام و فضایل اخلاقی باعث کمال عبادت می شود.

البته خداوند به عبادت ما انسان ها نیازی ندارد و این ما هستیم که به عبادت نیازمندیم و فایده عبادت نصیب خود ما می شود. عبادت در زندگی انسان تأثیرات زیادی دارد که در

قرآن و عهد عتیق به آن اشاره شده است. البته قرآن در بیان آثار عبادت به ابعاد مادی و معنوی انسان توجه داشته؛ در حالی که در عهد عتیق بیشتر به جنبه های مادی توجه داشته و آثار دنیوی را بیان کرده است. موانعی همچون تکبر، حسد، هوای نفس، ریا نیز می تواند انسان را از عبادت حقیقی باز دارد که انسان باید سعی کند این گونه اخلاق رذیله را از خود دور کند تا به هدف حقیقی عبادت دست یابد.

واژگان کلیدی: عبادت، اطاعت، قرآن ، عهد عتیق، نیت، احکام، عبودیت

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات	۱
۱-۱ بیان مسأله	۲
۲-۱ علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن	۳
۳-۱ سابقه پژوهش	۴
۴-۱ سؤال اصلی پژوهش	۴
۵-۱ سؤالات فرعی پژوهش	۵
۶-۱ فرضیه های پژوهش	۵
۷-۱ پیش فرض های پژوهش	۶
۸-۱ اهداف پژوهش	۶
۸-۱ روش گردآوری اطلاعات و داده ها	۶
۹-۱ جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق	۷
۱۰-۱ نتایج علمی و عملی تحقیق	۷
فصل دوم: عبادت در عهد عتیق	۸
۱-۲ معنای عبادت	۹
۱-۲ ۱-۱ عبادت در عهد عتیق	۱۰
۲-۲ جایگاه عبادت	۱۱
۱-۲-۲ گستره عبادت	۲۰
۳-۲ حکمت و فلسفه عبادت	۲۳
۱-۳-۲ انگیزه های عبادت	۲۴
۴-۲ حقیقت عبادت	۳۸
۵-۲ رابطه عبادت و احکام	۴۹
۶-۲ رابطه عبادت و اخلاق	۵۱
۷-۲ آثار عبادت	۵۴
۸-۲ موانع و آفات عبادت	۷۱
۹-۲ آئین های عبادی	۷۳
۱-۹-۲ تاریخچه پرستش در قوم یهود	۷۳
۲-۹-۲ قربانی	۷۸

۷۹ ۱-۲-۹-۲ انواع قربانی
۸۵ ۳-۹-۲ نماز
۹۱ ۱-۳-۹-۲ تفیلاهای ویژه
۹۲ ۴-۹-۲ اعیاد و جشن ها
۱۰۹ ۵-۹-۲ روزه
۱۱۴ ۱-۵-۹-۲ روزه های واجب
۱۱۶ ۲-۵-۹-۲ روزه های مستحب
۱۱۸ ۶-۹-۲ حج
۱۲۲ ۷-۹-۲ زکات
۱۲۳ ۱-۷-۹-۲ عشریه
۱۲۶ فصل سوم: عبادت در قرآن
۱۲۷ ۱-۳ معنای لغوی عبادت
۱۲۸ ۲-۳ معنای اصطلاحی عبادت
۱۳۰ ۳-۳ مفهوم عبادت در تفاسیر
۱۳۲ ۴-۳ جایگاه عبادت
۱۳۹ ۱-۴-۳ گستره عبادت
۱۴۲ ۵-۳ حکمت و فلسفه عبادت
۱۴۵ ۱-۵-۳ عبادت نیاز روحی بشر
۱۴۹ ۲-۵-۳ انگیزه های پرستش
۱۵۴ ۶-۳ حقیقت عبادت
۱۶۴ ۷-۳ رابطه عبادت و عبودیت
۱۶۸ ۸-۳ رابطه عبادت و احکام
۱۷۲ ۹-۳ رابطه عبادت و فضائل اخلاقی
۱۷۶ ۱۰-۳ انواع عبادت
۱۸۰ ۱۱-۳ آثار عبادت
۱۹۱ ۱۲-۳ موانع و آفات عبادت
۱۹۹ ۱۳-۳ آئین های عبادی
۱۹۷ ۱-۱۳-۳ نماز
۲۰۵ ۲-۱۳-۳ روزه
۲۰۹ ۳-۱۳-۳ زکات
۲۱۳ ۱-۳-۱۳-۳ موارد مصرف زکات

۲۱۴ ۲-۳-۱۳-۳ خمس
۲۱۵ حج ۴-۱۳-۳
۲۲۰ ۱۴-۳ سایر آئین ها
۲۲۰ ۱-۱۴-۳ اعیاد
۲۲۵ ۲-۱۴-۳ مراسم بزرگداشت اولیاء
۲۲۶ ۳-۱۴-۳ زیارت
۲۲۹ ۴-۱۴-۳ شب قدر
۲۳۰ ۵-۱۴-۳ قربانی
۲۳۵ فصل چهارم: مقایسه و نتیجه گیری
۲۳۶ ۱-۴ معنای عبادت در قرآن و عهد عتیق
۲۳۶ ۲-۴ جایگاه عبادت در قرآن و عهد عتیق
۲۳۹ ۳-۴ حکمت و فلسفه عبادت در قرآن و عهد عتیق
۲۴۰ ۴-۴ حقیقت عبادت در قرآن و عهد عتیق
۲۴۱ ۵-۴ رابطه عبادت و احکام در قرآن و عهد عتیق
۲۴۲ ۶-۴ رابطه عبادت و فضائل اخلاقی در قرآن و عهد عتیق
۲۴۳ ۷-۴ آثار و موانع عبادت در قرآن و عهد عتیق
۲۴۴ ۸-۴ آئین های عبادی در قرآن و عهد عتیق
۲۴۴ ۱-۸-۴ نماز در قرآن و عهد عتیق
۲۴۵ ۲-۸-۴ روزه در قرآن و عهد عتیق
۲۴۶ ۳-۸-۴ زکات در قرآن و عهد عتیق
۲۴۷ ۴-۸-۴ قربانی در قرآن و عهد عتیق
۲۴۹ ۵-۸-۴ حج در قرآن و عهد عتیق
۲۵۱ ۶-۸-۴ اعیاد در قرآن و عهد عتیق
۲۵۴ ۹-۴ نتیجه گیری
A۲۵۵ فهرست منابع

فصل اول

کلیات

۱-۱- بیان مسأله

یکی از اصیل ترین تجلیات روح آدمی و ضروری ترین نیاز های روحی بشر حس پرستش و نیاز به عبادت است. از آن جایی که خداوند انسان را خدا پرست آفریده و خداشناسی و خدا گزایی فطری است؛ لذا بشر در طول تاریخ همواره به دنبال پرستش و عبادت معنوی بوده است. عبادت انجام خواسته های خداوند است و در واقع اطاعت و فرمانبرداری از خداوند قادر مطلق و ستایش و سپاس از اوست که به اراده خویش برکت های خود و نعمت هایش را به انسان عطا نموده است. همه پیامبران الهی عبادت و پرستش خدا را تنها راه نجات و سعادت بشر معرفی کرده اند.

در ادیان الهی و در دین اسلام و یهودیت بر عبادت و پرستش تأکید خاصی شده است و به عنوان یک اصل جدایی ناپذیر شمرده می شود. اما با توجه به این نکته که هدف از عبادت و پرستش خداوند رسیدن به کمال و درجات والای معنوی است، باید توجه کرد که در دین اسلام و یهودیت تا چه اندازه عبادت مورد توجه قرار گرفته و به ابعاد آن پرداخته شده است؟

جایگاه و گستره عبادت، فلسفه عبادت، حقیقت عبادت، آثار و موانع عبادت از ابعاد مهم عبادت است که باید مورد توجه قرار گیرد. آیا عبادت محدود به تعدادی اعمال خاص است یا دامنه گسترده ای دارد و تمام زندگی انسان را در بر می گیرد؟ و چه چیز انسان را از رسیدن به هدف والای آفرینش، یعنی کمال باز می دارد؟ این ها از مسائلی است که باید به آن ها پرداخته شود و مورد بررسی قرار گیرند. در این پژوهش سعی بر آن است که اصل عبادت در دو دین اسلام و یهودیت مورد بررسی قرار گیرد و موارد افتراق و امتیاز

آن‌ها بر یکدیگر مشخص شود و این که کدام دین به این اصل مهم زندگی توجه لازم را نموده است؟

۱-۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن

عبادت آخرین حد خضوع و تواضع است که به عنوان تعلق و وابستگی مطلق و تسلیم بی قید و شرط عابد در برابر معبود انجام می‌گیرد. عبادت به معنای اظهار ذلت عالی‌ترین نوع تذلل و کرنش در برابر خداوند است.

پرستش و عبادت در وجود انسان ریشه دارد. پیامبران الهی اصل عبادت را نیاورده‌اند؛ بلکه نوع عبادت و پرستش را به انسان آموخته‌اند و آن‌ها را از پرستش غیر باز داشته‌اند. عبادت از نظر قرآن تا آن اندازه اهمیت دارد که درباره آن فرموده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»^۱ و هدف آفرینش جن و انس را عبادت قرار داده است.

از آن جایی که عبادت مسأله‌ای فطری است و به صورت ذاتی در وجود بشر نهاده شده است، پس از مسائل مهم زندگی انسان است. تمام ادیان آسمانی و شرایع الهی بر امر عبادت در رأس همه تکالیف تأکید دارند. نوع پرستش و این که انسان چه چیزی را عبادت می‌کند، تأثیر بسزایی در سعادت و شقاوت انسان دارد و همین نوع عبادت اوست که تمام مسائل زندگی او از قبیل مسائل فردی، اجتماعی، اقتصادی و ... را در جامعه رقم می‌زند. عبادت تمام زندگی انسان را در بر می‌گیرد و در تمام کارهای او تأثیر دارد، پس دارای اهمیت خاصی است و باید مورد توجه قرار گیرد.

پرستش راه و مسیر حرکت انسان را مشخص نموده و انسان را به قله رفیع سعادت یا به منجلاب فساد می‌کشاند. انسان با عبادت صحیح به ارزش واقعی خود و هدف آفرینش

^۱. ذاریات/ ۵۶

پی می برد و در رسیدن به این هدف تلاش می کند و ارزش خود را از لذات دنیوی و کسب مادیات والاتر می بیند. عبادت صحیح مقام انسان را از مرتبه فرشتگان هم بالاتر می برد و انسان را به سعادت واقعی می رساند. بنابراین اهمیت عبادت در درجه والایی است که باید بیشتر مورد توجه قرار گیرد و جنبه های گوناگون آن مشخص شود.

با توجه به نکات فوق و این که اولین و مهم ترین پیام پیامبران الهی مسأله توحید عبادی است، اهمیت این مسأله و ضرورت تحقیق و پژوهش درباره آن روشن می شود. همچنین تحقیق درباره این مسأله که عبادت در ادیان به چه صورت است و دیگر ادیان در این باره چه دیدگاهی دارند؟

۱-۳- سابقه پژوهش

با توجه به تلاش هایی که درباره این موضوع داشته، کتاب جامعی درباره آن نیافتم. کتاب هایی وجود داشت که فقط به ذکر مصادیق عبادت پرداخته اند و اصل عبادت را مورد بررسی قرار نداده اند:

العبادات فی الأديان السماوية عبد الرزاق رحيم صلال موحی

الإسلام و اليهوديه علی عبد السمیع حسین عماد

البته ایشان مصادیق عبادت در سفر لایبین را مورد بحث و بررسی قرار داده است.

عبادات در ادیان ابراهیمی عباس اشرفی

اما در بحث عبادت در قرآن کتبی وجود داشت، از قبیل:

حکمت عبادات عبدالله جوادی آملی

عبادت در اسلام یوسف قرضاوی

راز پرستش محمد جواد زاکری

۱-۴- سؤال اصلی پژوهش

دیدگاه قرآن درباره عبادت چگونه است؟

دیدگاه عهد عتیق درباره عبادت چگونه است؟

۱-۵- سوالات فرعی پژوهش

منظور از عبادت در قرآن و عهد عتیق چیست؟

جایگاه عبادت در قرآن و عهد عتیق چگونه است؟

فلسفه عبادت در قرآن و عهد عتیق چیست؟

حقیقت عبادت از نظر قرآن و عهد عتیق چیست؟

آثار و موانع عبادت در قرآن و عهد عتیق کدامند؟

رابطه عبادت و احکام و رابطه عبادت و فضایل اخلاقی از منظر قرآن و عهد عتیق

کدامند؟

رابطه عبادت و عبودیت از نظر قرآن چگونه است؟

مصادیق عبادت در قرآن و عهد عتیق کدامند؟

مشترکات، اختلاف ها، امتیاز ها و برتری های مسأله عبادت در قرآن و عهد عتیق

چیست؟

۱-۶- فرضیه های پژوهش

۱. عبادت در قرآن و عهد عتیق عبارت است از اطاعت کامل و مطلق از خداوند.

۲. در بحث عبادت در قرآن و عهد عتیق با توجه به این که هر دو دین آسمانی هستند،

مشترکات زیادی وجود دارد و فقط در بعضی موارد قرآن برتری هایی بر عهد عتیق دارد.

۳. در بیان آثار و فواید عبادت در قرآن آثار معنوی و دنیوی هر دو بیان شده است؛

در حالی که در عهد عتیق بیشتر تأکید بر آثار دنیوی است و امور معنوی آن اندازه که باید

مورد توجه قرار نگرفته است.

۴. قرآن به بحث عبودیت و رسیدن به مقام بندگی مطلق خداوند تأکید بسیار دارد؛ در حالی که در عهد عتیق آنچنان که بایسته است، به آن پرداخته نشده است.

۷-۱- پیش فرض های تحقیق

۱. قرآن کتاب آسمانی است که از سوی خداوند برای هدایت بشر فرستاده شده و بحث عبادت از جمله بحث های مهم آن است.
۲. منظور از کتاب مقدس عهدین (عهد قدیم و عهد جدید) همین کتابی است که هم اکنون در دسترس ماست و مسلمانان و تحقیقات علمی آن را تحریف شده می دانند.
۳. عبادت امری ذاتی است و خداوند آن را در وجود بشر به ودیعه نهاده است و در تمام ادیان آسمانی به عنوان یک اصل پذیرفته شده و مورد توجه قرار گرفته است.

۸-۱- اهداف پژوهش

۱. آشنایی با جایگاه و حقیقت عبادت در قرآن و عهد عتیق.
۲. تبیین حکمت، آثار و موانع عبادت در قرآن و عهد عتیق.
۳. بیان مصادیق عبادت در قرآن و عهد عتیق.
۴. آشنایی با عبادت در ادیان دیگر و نقش آن در زندگی آنان.
۵. استفاده و کاربرد تحقیق در درسهای مربوطه.
۶. استفاده از تحقیق در مناظرات و ارتباطات بین الادیانی.

۹-۱- روش گردآوری اطلاعات و داده ها

روش پژوهش در این موضوع به صورت توصیفی _ تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه ای است. بنابراین باید بحث عبادت در هر دو دین اسلام و یهودیت

جداگانه بررسی و مطالعه گردد و سپس بین دیدگاههای دو دین مقایسه صورت گیرد. در این پژوهش دو کتاب قرآن و کتاب مقدس اصل قرار می گیرد و تفاسیر و کتب دیگر که در این باره بحث کرده اند، در مرحله بعدی مورد استفاده قرار می گیرند.

۱-۱۰- جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق

کتاب هایی که درباره این موضوع یافتیم، فقط به بحث مصادیق عبادت پرداخته اند و اصل عبادت را مورد بررسی قرار نداده اند. بنابراین تحقیق جامعی در این باره صورت نگرفته است و این تحقیق از این لحاظ جدید است که در آن اصل عبادت، یعنی جایگاه، حکمت و فلسفه، حقیقت و آثار و موانع عبادت و رابطه عبادت و احکام و ... در دو دین اسلام و یهودیت مورد بررسی و مقایسه قرار می گیرند.

۱-۱۱- نتایج علمی و عملی تحقیق

۱. قرار گرفتن پژوهشی مدون درباره این موضوع در اختیار محققان.
۲. مشخص شدن مفهوم دقیق عبادت در قرآن و عهد عتیق و این که دین اسلام کامل ترین و جامع ترین ادیان الهی است.
۳. انگیزه بیشتر برای عملی کردن دستورات دین اسلام در زندگی فردی و اجتماعی.
۴. اسلام بر خلاف دین یهودیت که نتایج عبادت را بیشتر در آثار مادی خلاصه کرده است، به تمام جنبه های معنوی و مادی انسان توجه داشته است.

فصل دوم

عبادت در عهد عتیق

۲-۱- معنای عبادت

عبادت همان احترام، اکرام، فروتنی، تعظیم و بزرگداشت همراه با ترس و وقار با تمام فکر، حواس و عمل می باشد. عبادت فقط مشغول کردن نفس به سوی خداوند است و برای درخواست برکات و نیکی ها نیست.^۱

عبادت در واقع پرستش معبود است که معادل انگلیسی «worship» از واژه قدیمی «worthship» گرفته شده است و شامل اعمال و رفتاری است که مقام و منزلت خدای آسمان و زمین را احترام و تکریم می کند. پرستش مرکز توجه به خداست نه انسان و احتیاج به اطاعت، ایمان و آگاهی از این حقیقت دارد که او خدا و خداوند ماست.^۲

این سیرون بیان می کند که واژه «عبادت» به معنای خدمت، بر مجموعه باورها و شرایعی دلالت دارد که هر انسان طالب رستگاری به آن ها نیاز دارد. وی می افزاید: در یهودیت تمامی وظایفی که در تورات وضع نموده به عنوان بخشی از دین محسوب می شود و این علاوه بر آن که در بر گیرنده وظایف ما در برابر خداست، تکالیف ما در برابر مخلوقات را نیز در بر داشته و آن را سامان می دهد.^۳

پرستش با خدا آغاز می شود، خدای خالق رها دهنده و نجات دهنده که تقرب و نزدیکی ما را به سوی خود بنیان نهاده است. به یاد آوردن وقایع مهاجرت بنی اسرائیل از مصر به کنعان، گذشتن از سختی ها، مصلوب ساختن عیسی و زنده شدن مردگان توسط عیسی پاسخی را از سوی بندگان خدا می طلبد که این پاسخ پرستش نام دارد. بنابراین پرستش با خدا آغاز می شود و در علوم الهی ریشه دارد، نه در علوم انسان شناسی که از سوی بشر است.^۴

^۱. ولیم وهبه بباوی، دائرة المعارف الكتابیه، الطبعه الأولى، (القاهره: صدر عن دار الثقافة)، ۱۲۸۵ ق، ص ۱۶۵

^۲. بهرام محمدیان، دائرة المعارف کتاب مقدس، چ اول، (تهران: انتشارات سرخدار)، ۱۳۸۱، ص ۴۱۴

^۳. دنیز ماسون، قرآن و کتاب مقدس، درون مایه های مشترک، فاطمه سادات تهامی، چ ۲، اول، (تهران:

دفتر پژوهش و نشر سهروردی)، ۱۳۸۵، ص ۵۹۷.

^۴. International standard Bible encyclopedia, v 4, p 1117